

Т.В. Довбенко. Ціннісні орієнтації української ментальності

Оцінюючи український характер бажано уникати його романтизації. Є в ньому багато позитивного і, на жаль, є немало негативного. Тут на думку приходять слова автора «Української Малої Енциклопедії» (1957-1967 рр.) Є.Онацького, який говорив, що кожен мав можливість спостерігати, як легко в нас люди гніваються, сердяться, ображаються, запалюються, підпадають під вплив різних демагогів, як легко вірять різним наклепам, як легко обурюються і змінюють свої політичні орієнтації. Глибоке знання базових рис української вдачі має сприяти (разом з іншими чинниками) осмисленню напрямків творення і розвитку вітчизняного державотворчого процесу з урахуванням світової практики й самобутності історичного досвіду українського народу.

Література:

1. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. СПб.: Кристалл, 2001
  2. Грабовський С. Українська людина та українське буття // Сучасність. – 1997. – № 3. – С. 5-6.
  3. Липа Ю. Призначення України.- Львів, 1991 – 287 с.
  4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського анархізму. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. ХХІІІ.
  5. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе.: В 2 т. – К., 1994. – Т.1.
  6. Україні – 20: погляд соціолога <http://dif.org.ua/en/polls/2011-year/ukraini--20-pogljad-sociologa.htm>
  7. Мірчук І. Призначення нації // Основа. – 1993. – № 23(1). – С. 148-152
  8. Чижевський Д. Українська філософія // Філософські студії.–1993.– №1. – С. 48–157.
  9. Вашенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994. – 191с.

В статье рассматриваются особенности этнопсихологических типов украинцев, как носителей национальной ментальности. Автор подает систематизированное изложение научных концепций и взглядов на проблемы психологии народа известных этнопсихологов, этнографов, социологов, историков.

Ключевые слова: менталитет, этнопсихология, национальный характер, психотип.

In the article peculiarities of ethnic-psychological types of characters of Ukrainians as beats of national mentality are analyzed. The author gives the systematic review of scientific conceptions and views on problems of psychology of a nation by famous ethnopsychologists, ethnographers, sociologists, historians.

Key words: mentality, ethnical psychology, national character, psychotype.

Л.З. Андрусів,
кандидат філософських наук,
доцент Івано-франківського національного технічного
університету нафти і газу

ПРОБЛЕМА ДІЇ ТА СПОГЛЯДАННЯ У ПОЛЕМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

У статті на основі праць мислителів полемічної літератури досліджується проблема дії (*actio*) та споглядання (*factio*), що вплинула на поживлення раціоналістичного дискурсу. Питання про активне та пасивне ставлення до суспільно-політичного життя проаналізовано в контексті поглядів К. Поппера на два види суспільства: відкриті – подібні Сократу (раціональні), та закриті – подібні Платону (іrrаціональні).

Ключові слова: полемічна література, раціоналістичний дискурс, духовний розум, плотський розум.

Актуальність дослідження проблеми дії та споглядання у полемічній літературі зумовлена обґрунтуванням формування української раціоналістичної традиції. Періоду українського Відродження присвятили свої дослідження І. Захара, М. Кашуба, Р. Множинська, В. Литвинов, І. Паславський та багато інших.

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Метою статті є дослідити різні трактування відношення людини до суспільно-політичного життя, які панували в поглядах мислителів українського Відродження, та вплив цих ідей на розвиток філософії.

У працях тогочасних мислителів розгортається дискурс раціоналізації не тільки як наслідок протистояння окатоличенню та розвитку національно-визвольних ідей, але і як спосіб вирішення цих питань у зв'язку з тогочасними європейськими гуманістичними ідеями. Проблема людини та її призначення в земному бутті вирішувалась власне через протистояння «вітчизняних традиціоналістів і прагматистів» як співвідношення принципів дії (actio) та споглядання (factio) [10, с. 79].

Яскравим прикладом такого диспуту була полеміка І. Вишенського та Ю. Рогатинця, в якій зіткнулися два різні філософсько-етичні погляди на найвище благо, два протилежні підходи до вирішення питання про співвідношення ідеалів чину та дії [10, с. 84]. Прихильники І. Вишенського — Г. Смотрицький, Й. Княгиницький, Й. Почайвський, В. Суразький, І. Копинський, Віталій з Дубна та ін., консервативно наслідуючи візантійсько-православні традиції, у своїх посланнях закликали тогочасну людину до особистого спасіння, очищення православної віри від окатоличення. Прихильники другого напрямку — М. Смотрицький, К. Сакович, К. Транквіліон-Ставровецький, З. Копистенський, Х. Єлевич, брати Рогатинці, Шимон Шимонович та ін. — керувалися у своїй діяльності потребами часу та необхідністю суспільного розвитку, орієнтуючись на ідеї західноєвропейського поступу, громадянського гуманізму, Реформації. Вони відстоювали антропоцентричні засади, згідно з якими Бог дав людині свободу волі («по-слов'янськи, — як зазначає К. Сакович, — самовладдя»), метою якої є чинити добро [7, с. 474].

Звідси випливало питання про роль Бога, його благодаті та спасіння. Для одних припущення до Бога відбувалось не за людською сутністю, а за благодаттю Божою та вірою. Для інших отримання благодаті потребувало «застосування наших сил» [7, с. 484], оскільки «Ісус постраждав за нас достатньо, але не дійово [...] діяльність залишив нам, щоб ми до його мук додавали належні дії» [7, с. 484].

Таким чином, проблема дії (actio) та споглядання (factio) дає можливість простежити шляхи формування ідей етнорациональності в умовах експансії та пожвавлення національно-визвольної боротьби. Наслідком таких соціокультурних умов був ріст цілої плеяди національно свідомих українських мислителів, культурних діячів, письменників прозахідної орієнтації, що ідентифікували себе українцями та декларували своє «руське» походження, та яких у сучасній дослідницькій літературі прийнято називати представниками «католицької Русі» [3, с. 28]. Така поява цілої плеяди мислителів відображає орієнтацію філософської думки східних слов'ян на здобутки тогочасного європейського християнства, синтез культурно-філософських надбань Заходу і Сходу (Ст. Оріховський-Роксолан, К. Сакович та ін.).

Виступаючи проти земного, мислителі-містики відкидали цінність досвідного знання як способу осмислення світського життя, активної діяльності, дії («не їсти багато потрави поганських наук, бо розумом звабним отруїшся і будеш одлучений від Святої Трійці [...]» [2, с. 31]) та пропагували самозосередження, звернуте на вроджену істину в серці — «у тому умі образ слави та подобіє слави Його і безсмертя знаходяться» [8, с. 109]. Філософ стверджує, що через «чистий» розум — ум — можна пізнати Бога: «Єсли бовім, що мало виступимо вищше природженого розума, тогда смисли наші не могут[ь] того поняти, ибо разум чистої богословії в умні зріні съдержит[ь]ся» [9, с. 212].

Звідси також випливало розуміння богослов'я як «відомості и зрініє невидимих битностей не матеріал[ь]них речій и смыслом нашим не подлеглих и безплотних существ» [9, с. 212]. У тогочасних полемічних творах сфери богослов'я та філософії часто розрізняються як зовсім різні науки, що є свідченням теорії подвійної істини, поширеної в той час у Європі, а також пов'язане з тенденціями до виокремлення філософії у самостійний тип світогляду [7, с. 485; 509]. Особливо наголошує на цій різниці К. Сакович: «Ласкавий читачу (є припущення, що це звертання до студентів Київської братської школи — прим. Л.З.), візьми до уваги, що одне бути святим, а інше — мудрим» [7, с. 485]. З'ясовуючи походження душі, автор наводить приклад відповіді двох ченців — «ченця побожного життя, але маловченого» та «ченця меншої побожності, а більшої науки». У результаті Сакович прямо заявляє свою прихильність до науковості знання,

Л.З. Андрусів. Проблема дії та споглядання у полемічній літературі...

віддання переваги вченості над побожністю: «[...] тому, побожному, можемо сказати, що припускаємо твою думку як благочестивої людини, але більше погоджуємося з думкою другого, вченого» [7, с. 485, 510]. К.Транквіліон-Ставровецький висуває власну версію поширеної в добу Відродження гносеологічної концепції подвійної істини, що складається із філософії та богослов'я.

Містико-аскетична традиція у духовній культурі України сягала своїми коренями двох течій – неоплатонізму та ісихазму. Кінцевою метою обох був містичний екстаз та містична інтуїція. Проте існують деякі особливості кожної з них. У неоплатонізмі умоглядне на шляху до містичного екстазу постає як інтелектуальна інтуїція, що включає використання логічних елементів та раціональних розмірковувань. У традиції ісихазму відкидаються такі роздуми, позаяк функція розуму зводиться до самодисципліни вольових якостей людини та концентрації на слуханні внутрішнього світу (так зване *розумне діяння*).

У системі богопізнання ісихастів та неоплатоніків існував ряд відмінностей, що згодом, на наш погляд, вплинуло на виокремлення філософії із теології. Відстоюючи візантійську святоотцівську традицію, ісихазм в той же час зберігає консерватизм, а неоплатонізм еволюціонує. Крім того, як зазначає І.Паславський, неоплатонізм виступає теоретичною основою пантеїзму як філософського вчення, в якому принцип єдності Бога та світу руйнує релігійно-краеаціоністські уявлення про Бога як про окрему сутність, що створила світ з «нічого» [4, с. 93]. Згодом це можна простежити на прикладі мислителів Києво-Могилянської академії, де пантеїзм стає поширеним вченням.

Таким чином, прихильники ідеалу спогляданого життя розглядають концепцію усамітненого самопізнання через значно ширшу інтерпретацію, беручи до уваги не тільки погляди на людину і Бога, але й актуальні проблеми суспільства та національної самосвідомості. У дусі ареопагітського неоплатонізму та ісихастицького вчення вони розуміють призначення людини у здобутті чеснот та удосконаленні духу, головною метою якого було обоження – теозіс.

І. Вишенський, обґрунтуючи свою ідею суспільного та національного розвитку, закликає до створення книги книги «Соборник», «котра була б у першу чергу огорodoю благочестя, оберігаючи всякий благочестивий промисел» [2, с. 14-15]. Центральною категорією моральної філософії мислителя стає убогість, за допомогою якої обґрунттовується ідея суспільній рівності багатого та бідного: «А що ти бачиш у собі вищого від інших людей [...]. Чи голова у тебе не на тому самому місці стоїть, що і в убогого?» [2, с. 15]. Прямим наслідком апології убогості у Вишенського виступає апологія глупоти як осердя концепції *духовного розуму*, який суперечить *плотському розуму*, що приводить людину до морального падіння [2, с. 15].

У творах К. Транквіліона-Ставровецького зустрічаємо деякі протиріччя щодо трактування цінності розуму, зокрема, у «Зеркалі богословії», главі другій, під назвою «Яко должны суть тии очистити себе от всіх мислей свіцъ[ъ]ких и от разума телесного...», де автор, як прихильник православної традиції, підкреслює значення мовчання та містичної зосередженості на Бозі: «Потреба нині многаго молчанія и тайного въ умі безмолвія, або вім хощем реченіем и слухом приступити къ світу неприступного божества» [9, с. 210]. Проте в іншому творі мислитель надає перевагу гуманістичним ідеям: не заперечує світу і вважає його добрим, повним гармонії і краси. Для нього Бог частково стає пізнаваним через свої творіння – «діла єго постизаєм разумом нашим, яко весь видимий мир и красота єго и сладость чоловіка діля сотворенна єст» [9, с. 234]. Щоб не протирічити Святому Письму, де світ розглядається як грішний, мислитель поряд зі своєю концепцією трьох світів (духовний – ангели, святі; видимий – природа; малий – людина) вводить поняття про четвертий, так званий «злосливий» світ – нематеріальний світ живої і неживої природи [5, с. 98]. Згодом ця праця та «Євангеліє учителное» були засуджені Собором православних ієрархів у 1621-1622 рр. як еретична.

Якщо І. Вишенський критикує «зовнішній» розум, то Ставровецький відзначає роль цього ж розуму у створенні матеріальних благ, що стають критеріями суспільного прогресу.

Отже, українськими мислителями осмислення соціальних-політичних питань здійснювалось крізь призму розуму та людини, що здатна змінювати дійсність і від якої залежить збереження культурних традицій. Для одного напрямку мислителів самореалізація людини відбувалась через пасивне ставлення до дійсності шляхом «обоження» та зміни ціннісної орієнтації, набуття чеснот, тобто через «внутрішнє життя», в якому критерієм істинності

СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

було ірраціональне. Для інших – людина розглядалась як така, що повинна використовувати дві реальності: навколоїшній світ та власний – внутрішній, – шляхом активної діяльності, в якій раціональне доповнює ірраціональне.

Цікавою з цієї точки зору є інтерпретація К.Поппером соціальних та соціально-психологічних основ містицизму. Ділячи суспільства на відкриті – подібні Сократу (раціональні), та закриті – подібні Платону (ірраціональні), він пояснює містику як реакцію на крах закритого суспільства, що реалізується втечею в мрію про рай, в якому холізм та колективізм є продуктами втраченої первісної єдності [1, с. 181].

К. Поппер відстоює форму демократичного суспільства, головними особливостями якого він називає мир, свободу та громадянську відповідальність за свої вчинки. Привертає увагу розгляд автором саме громадянської відповідальності, ознакою якої є почуття радості [6, с. 7]. Можна сказати, що це є наслідком не примусу, а бажання, та свідчить про зрілість особистості і суспільства в цілому. Через такі особливості філософ досліджує можливості застосування критичних і раціональних методів науки до проблеми відкритого суспільства.

Головною перешкодою у встановленні відкритого суспільства, за К. Поппером, є історицизм, зануреність людини в історичний процес, де сама пересічна особистість виступає малим пішаком і не здатна вплинути на його хід: «Ареною історії» є діяльність «[...] або Великих націй і їх Великих вождів, або Великих класів, або Великих ідей» [6, с. 38]. Крізь призму такого розуміння суспільства здійснюється прогнозування майбутнього. При цьому втрачається цінність людської свободи та відповідальність за свої вчинки. Акцент на ролі розуму виступає перешкодою у побудові ідеального суспільства, а подекуди також ворогом та антицінністю культури.

Саме «зовнішнє розумування», на думку консервативних прихильників православної традиції, приводить до краху тих історично складених цінностей, що були об'єднувальним чинником суспільства. Експансія західноєвропейського релігійного раціоналізму, якого, за словами І.Вишенського, потрібно найбільше остерігатись, привела, на нашу думку, до різних прозахідних поглядів багатьох культурних діячів, мислителів, духовних осіб.

У посланні «Чесній і благоговійній стариці Домнікії...» І.Вишенський з цього приводу пише, що «пан Юрко йде супроти законного сліду святих отців», які власне встановили святу традицію, – «(і то є велика єресь)» [2, с. 172]. Як зазначалось у попередньому підрозділі, під єрессю розуміли на той час навіть гуманістичні ідеї всередині Церкви без порушення основних правд віри православ’я, не говорячи вже про пряме релігійне вільнодумство.

Ведучи мову про закрите та відкрите суспільства, в основі яких лежить принцип критичного ірраціоналізму та критичного раціоналізму, вважаємо за потрібне виокремити особливості української філософської думки у контексті містицизму та початків гуманізму, що було відображенням тогочасної суспільно-політичної дійсності.

По-перше, тогочасна соціальна дійсність характеризувалась зіткненням двох підходів до питань людини, суспільства та культури в цілому – ірраціонального та раціонального, які подекуди не розмежовувались. Наприклад, К. Сакович зазначає, що «наука та розмова про душу – [...] дуже потрібні для нашого знання та спасіння» [7, с. 447]. І.Вишенський категорично заперечує зовнішній розум як «мракобісся».

По-друге, у філософській думці окреслюється дуалістичне розуміння функції дискурсивного розуму.

1. Зовнішній розум не здатний осягнути вічні цінності та справжні знання, позаяк не звернутий на самопізнання – богоспільнання. Як наслідок, применшувалась роль розуму.

2. Розвиток освіти, інтелектуальне навчання вважались одними з основних критеріїв прогресу суспільної думки. Це значно привертало увагу до цінності самого розуму.

По-третє, самопізнання, самозаглиблення як упорядкування внутрішнього світу виступає або синтезом, або, як у більшості поглядів українських мислителів, протидією практичній, активній діяльності, що звернена на перетворення зовнішнього світу («самовладдя» у К.Саковича).

У закритому суспільстві, на основі містики та ірраціоналізму, складаються цінності «пассивного» суспільства, де неможливе вільнодумство, свобода совісті та віросповідання. Тому розуміння філософії як типу світогляду закономірно розвивається на основі релігійної парадигми і постійного пошуку діалогу *внутрішнього та зовнішнього розуму* як цінності культури (К. Смолятич, Данило Заточеник, Володимир Мономах, представники католицької Русі та ін.).

Л.З. Андрусів. Проблема дії та споглядання у полемічній літературі...

Таким чином, апологія та диспут навколо збереження традиції в українській культурі виступають рушійним чинником розвитку філософської думки, науки, а заразом раціональності (розуму) як цінності культури.

Суперечності та непорозуміння між представниками православної традиції та активними культурними діячами братських рухів були свого роду становленням нового підходу до дійсності, розуміння цінності людини та її свободи, можливості діяти та змінювати хід історії особистим вчинком. Також це був процес поступового виокремлення філософії в окремий тип світогляду.

Біполярність такої полеміки пізніше утвердила два підходи до дійсності – раціональний та ірраціональний, підґрунтам яких було співвідношення принципів дії (actio) та споглядання (factio), переосмислення традиції, яскравим прикладом чого є антитетичні погляди Г. Сковороди та ідеї інших мислителів Києво-Могилянської академії.

Перспективою подальших досліджень порушеної проблематики є аналіз розвитку тогочасного православного соціального вчення та його вплив на виокремлення філософії в окрему галузь знання.

Література:

1. Барышков В.П. Аксиология личностного бытия : [монография] / В.П. Барышков. — М. : Логос, 2005. — 192 с.
2. Вишенський І. Твори / Іван Вишенський / пер. з книжної української мови В. Шевчука. — К. : Дніпро, 1986. — 247 с.
3. Множинська Р.В. Релігійно-філософські погляди Станіслава Оріховського : [монографія] / Руслана Володимирівна Множинська. — К. : Інститут філософії ім. Г. Сковороди; НАН України, 2007. — 107 с.
4. Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першої третини XVII ст. : [монографія] / Іван Васильович Паславський. — К. : Наукова думка, 1984. — 128 с.
5. Паславський І.В. Кирило-Транквіліон Ставровецький і філософські традиції Київської Русі / І.В. Паславський // Київська Русь: культура традиції: збірник наукових праць / ред. Я. Д. Ісаєвич та ін. — К. : Наукова думка, 1982. — С. 92-102.
6. Поппер К. Открытое общество и его враги: Чары Платона. у 2 т. / Карл Поппер; пер. с англ. / под. ред. В.Н. Садовского /. — М. : Феникс, Культурный фонд «Международная инициатива», 1992. — Т. 1 — 1992 — 448 с.
7. Сакович Касяян. Трактат про душу / Касяян Сакович // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.) : Тексти і дослідження / АН УРСР. Ін-т філософії, Ін-т сусп. наук; [редкол. В.І. Шинкарук та ін.] — К. : Наукова думка, 1988. — С. 443-512.
8. Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало Богословії (Уривки) / Кирило Транквіліон-Ставровецький // Мозгова Н.Г., Федів Ю.О. Історія української філософії: навч. посіб. — К. : Україна, 2001. — С. 105-110.
9. Транквіліон-Ставровецький К. Із «Зерцала богословії» / Кирило Транквіліон-Ставровецький // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.) : Тексти і дослідження / АН УРСР. Ін-т філософії, Ін-т сусп. наук; [редкол. В.І. Шинкарук та ін.] — К. : Наукова думка, 1988. — С. 208-245.
10. Філософія Відродження на Україні : [колективна монографія] / [І.С. Захара, М.В. Кащуба, І.В. Паславський та ін.]. — К. : Наукова думка, 1990. — 334 с.

Л. Андрусів. Проблема действия и созерцания в полемической литературе: формирование украинской рационалистической традиции

В статье на основании трудов мыслителей полемической литературы исследуется проблема действия (actio) и созерцания (factio), которая повлияла на развитие рационалистического дискурса. Вопрос о активном и пассивном отношении к общественно-политической жизни проанализирован в контексте взглядов К. Поппера на два типа общества: открытые – подобные Сократу (рациональные), а также закрытые – подобные Платону (иррациональные).

Ключевые слова: полемическая литература, рационалистический дискурс, духовный разум, плотский разум.

L. Andrusiv. The problem of action and contemplation in polemical literature: the formation of Ukrainian rationalist tradition

In this article problem of action (actio) and contemplation (factio) in the works of the thinkers of polemical literature is studies, that have an influence on revival of rationalistic discourse. The issue of active and passive attitude towards social and political life are analyzed in the context of the views of Karl Popper society into two types: open – like Socrates (rational) and closed – like Plato (irrational).

Key words: polemical literature, rationalistic discourse, spiritual mind, physical mind.